

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا با تاکید بر آیات قرآن کریم

وحید بخردی نسب

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۱۱/۰۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۱۲/۰۷

چکیده

مدیریت دانش عوامل موفقیت بسیاری از سازمان‌های پیش‌رو در جهان امروز است. در سال‌های اخیر نیز نقش دانش به‌عنوان کلیدی‌ترین منبع سازمان‌ها در کسب مزیت رقابتی، به موضوعی بسیار مهم تبدیل شده و ایده "قابل مدیریت بودن دانش"، در بسیاری از کسب و کارهای مبتنی بر دانش سازمان‌های یادگیرنده و مدیریت سرمایه‌های فکری و مکاتب دینی، جا باز کرده است. با توجه به اینکه سرمایه فکری مادیات و پول محسوب نمی‌شود، از دید معنوی بسیار با ارزش‌تر و با اهمیت‌تر از مادیات محاسبه می‌گردد، چرا که علاوه بر افزون به ثروت مادی افراد بر افزایش ثروت معنوی آنان نیز تاثیرگذار است. با عنایت به لزوم حاکمیت ارزش‌های الهی، لازم است تا شیوه خاص مدیریت اسلامی نیز در سازمان‌ها اجرا گردد تا به موفقیت‌های منحصر به فرد خود، که همان تعالی انسانی می‌باشد، دست یابند. در این پژوهش مبتنی بر روش تحلیل محتوا با مراجعه به قرآن کریم، دستورات و ارشادات آن منشور ربّانی که نگاهی به حوزه علوم مدیریتی دارد، استخراج شد. سپس گزاره‌های مدیریت دانش با استفاده از تحلیل محتوا استخراج و طبقه‌بندی شد. ره‌آورد استفاده از این روش، ارائه مدلی جامع جهت اثبات وجود نظامی جامع منطبق بر قرآن کریم و کارآمدی این نظام در رشد و هدایت سازمان است. پژوهش حاضر مستخرج از بررسی آیات قرآن کریم است که تلاش دارد جامعیت و کارآمدی دین اسلام را در هدایت و اداره افراد درون سازمان اثبات نماید. با توجه به یافته‌های پژوهش امید می‌رود مدیران واحدها در آینده‌ای نه چندان دور در صورت‌های مالی خود تاثیر سرمایه فکری افراد سازمانی خود را انعکاس داده تا با توجه به ارزش‌های الهی در سازمان‌های اسلامی این مرز و بوم، حقی از افراد سازمان به واسطه عدم ارائه منابع ذهنی ضایع نشود. نتایج پژوهش حاکی از همخوانی مدیریت دانش با مفاهیم و اصول اسلام و قرآن است تا حدی که می‌توان مفاهیم و پایه‌های مدیریت دانش را با استناد به قرآن، سنت و سیره معصومین(ع) و سایر منابع دانش اسلامی بازشناسایی و تعریف کرده و گسترش و توسعه داد و در راستای مدیریت دانش اسلامی مورد استفاده قرار داد.

کلمات کلیدی

مدیریت دانش، مدیریت اسلامی، قرآن کریم، تحلیل محتوا.

طبقه بندی JEL: M۱۵-Z۱۲.

گروه حسابداری، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. vahid.bekhradinassab@gmail.com

امروزه دانش عامل حیاتی و مزیت رقابتی در موفقیت سازمان‌ها، به جای سرمایه‌های مادی و فیزیکی به شمار می‌رود و از دانش به عنوان سرمایه فکری یاد می‌شود که مانند هر سرمایه و منابع دیگر، نیازمند مدیریت است (رضاییان، ۱۳۸۲). فرآیندی بودن مدیریت دانش، بیانگر پویایی، پیوستگی و تکاملی چرخه حیات دانش است که اختلال در هر یک از فرآیند آن، کل حیات و چرخه مستمر دانش را به عنوان یک سیستم کلان، به مخاطره می‌اندازد. مطالعه در تاریخ زندگی بشر و روابط اجتماعی، ضرورت این اصل را به اثبات می‌رساند و مؤید این واقعیت است که اصل مدیریت لازمه هر جامعه می‌باشد و هر کجا افرادی جمع شده‌اند تا زندگی خویش را بر اساس همکاری و تعاون تکمیل کنند نیاز به مدیر در رأس برنامه‌های آنان قرار گرفته است و این ویژگی محور و موضوع حرکت‌ها و تلاش‌های آنان بوده است.

هیچ مکتبی به اندازه اسلام برای دانش، معرفت و آگاهی ارزش قائل نیست و هیچ دینی مانند دین مبین اسلام، انسان‌ها را از خطر جهل بر حذر نداشته است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: "دانش، اساس همه ارزش‌ها و جهل (نادانی و ناآگاهی)، ریشه همه انحرافات و مفسد فردی و اجتماعی است." همچنین بسیاری از آیات قرآن کریم مشتمل بر مضامین دانشی است. از نظر اسلام انسان‌ها در هر حرکت و کاری نیاز به دانش و آگاهی دارند و تمام اعتقادات، اخلاق و اعمال انسان‌ها باید مبنای علمی داشته باشد. اگرچه آیات قرآن کریم بر اساس مصالح و مفسد نفس الامری وضع شده، ولیکن از آنجا که گزاره‌ها و مفاهیم متعدد و متنوعی را در خصوص رفتار، علائق و خواسته‌های انسانی بیان می‌کند، باعث شده برخی در کتب و تفاسیر علوم مدیریت، برداشت‌های مختلفی از یک آیه ارائه کرده و این آیات را «منطقه‌الفراغ» دین اسلام معرفی کنند. این نوع نگرش، پرسش‌های مهمی را به دنبال دارد که؛ علت بیان پراکنده این گزاره‌های دانشی چیست؟، چه نظامی بر این آیات حاکم است؟ و جایگاه این نظام در مجموعه نظام معارف اسلامی چیست؟ ضرورت پژوهش با رویکرد اسلامی این است که آموزه‌های اسلام و قرآن ظرفیت مناسبی در طرح، تکوین و تکمیل فرآیند مدیریت دانش دارد که تاکنون به صورت مدون، منسجم و مستقل از متون اسلامی استخراج نگردیده است. با توجه به ضرورت تکمیل چرخه حیات یا فرآیند مدیریت دانش، این پژوهش تلاش دارد به بررسی فرآیند مدیریت دانش که شامل سکوت، کسب، نگاه‌داری، به کارگیری و انتشار دانش با الهام از قرآن و سایر منابع اسلامی بپردازد و به منظور پاسخگویی به سوال‌های متبادر در ذهن پژوهشگران، ابتدا به تبیین مفهوم دانش و مدیریت و جایگاه آن در قرآن کریم پرداخته و سپس با معرفی روش «تحلیل محتوا» به عنوان روشی مناسب جهت استخراج گزاره‌های

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

مدیریت دانش و ترسیم آن‌ها در قالب نمودارهایی نظام مند، گزاره‌های مدیریت دانش مطرح شده در قرآن کریم استخراج و در قالب جدول و نمودارهایی جامع ترسیم شده تا پاسخ سوال دوم نیز به خوبی تبیین شود.

مفاهیم و تعاریف مدیریت از دیدگاه‌های مختلف

برای مدیریت تعاریف مختلفی آمده است، که در ادامه به تشریح آن پرداخته و در نهایت به تعریف مدیریت از دید قرآن کریم پرداخته شده است.

از دیدگاه فالت^۱ (۱۹۲۴) مدیریت را می‌توان علم و هنر متشکل و هماهنگ کردن، رهبری و کنترل فعالیت‌های دسته جمعی برای نیل به اهداف مطلوب یا حداکثر کارایی تعریف کرد. تعریف دیگر فالت (۱۹۲۴) این است که مدیریت هنر اجرای امور بوسیله دیگران توصیف شده و بر نقش دیگران و قبول هدف از سوی آنان تأکید ورزیده شده است. از دیدگاه دانلی و همکاران^۲ (۱۹۷۱) مدیریت علم و هنر و هماهنگی کوشش‌ها و ساعی هدایت و کنترل کوشش‌های اعضای سازمان و استفاده از تمام منابع سازمان برای دستیابی به اهداف معین است. از دیدگاه پال هرسی و کنت بلانچارد^۳ به ترجمه علاقه‌بند (۱۳۹۷) مدیریت کارکردن با افراد و گروه‌ها برای تحقق اهداف سازمانی است.

مدیریت با تکیه بر بعد انسانی آن از یک سو و با توجه به هدف الهی آن از سوی دیگر چنین تعریف می‌شود که "مدیریت یعنی کار کردن با مردم، میان مردم، برای مردم به خاطر رضای الهی".

خداوند متعال در سوره نازعات آیه ۵ می‌فرماید: "فَأَلْمَدِبْرَاتِ أَمْرًا" پس سوگند به تدبیرکنندگان کارها. خداوند در این آیه به فرشتگان اداره کننده کارها سوگند یاد می‌کند، خداوند خود نیز مدیر است همانطور که در دعای جوشن کبیر بند ۲۵ آمده است: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا مُصَوِّرُ يَا مُقَدِّرُ يَا مُدَبِّرُ يَا مُطَهِّرُ يَا مُنَوِّرُ يَا مُبَشِّرُ يَا مُنذِرُ يَا مُقَدِّمُ يَا مُؤَخِّرُ" خدایا از تو می‌خواهم به حق نامت، ای صورت آفرین، ای اندازه‌گیر، ای تدبیر کننده، ای پاک کننده، ای روشنی بخش، ای آسان کننده، ای مژده ده، ای بیم‌ده، ای پیش‌انداز، ای پس‌انداز.

بدین تریب ملاحظه می‌شود که اولاً تدبیر یکی از خصوصیات احدیت است. ثانیاً آنقدر این امر مهم است که خداوند به تدبیرکنندگان سوگند یاد می‌کند و تدبیر در امر یعنی به عاقبت کار نگاه کردن، معنی لغوی تدبیر پشت سر گذاشتن چیزی است. دال بر تایید مباحث گفته شده خداوند متعال در سوره بقره آیه ۳۰ می‌فرماید: "وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ". خداوند در این آیه می‌فرماید

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

وقتی که پروردگارت فرشتگان را فرمود که من در زمین خلیفه‌ای خواهم گماشت، گفتند آیا کسانی در زمین خواهی گماشت که در آن فساد کنند و خون‌ها بریزند و حال آنکه ما خود تو را تسبیح و تقدیس می‌کنیم؟! خداوند فرمود من چیزی (از اسرار خلقت بشر) می‌دانم که شما نمی‌دانید.

مفاهیم و تعاریف دانش از دیدگاه‌های مختلف

دانش از دیدگاه ولف^۴ (۱۹۹۰) عبارت است از اطلاعات کاربردی و سازماندهی شده برای حل مسائل است. از دیدگاه ویگ^۵ (۱۹۹۷) دانش، شامل حقایق و باورها، مفاهیم و اندیشه‌ها، قضاوت‌ها و انتظارات، متدولوژی (روش‌شناسی) یا علم اصول و نحوه انجام فنون است. از دیدگاه بکمن^۶ (۱۹۹۷) دانش، استدلال در باب اطلاعات و داده‌ها برای دستیابی به کارایی، حل مسائل، تصمیم‌گیری، یادگیری و آموزش است. افلاطون ۴۲۷-۳۴۷ قبل از میلاد، دانش را، باورهای حقیقی و تصدیق شده تعریف می‌نماید. شهید بزرگوار غلامرضا سلطانی در کتاب "تکامل در پرتو اخلاق" در درس اول می‌نویسد در نخستین سوره‌ای که بر پیامبر (ص) نازل گردید چنین می‌خوانیم: بخوان به نام پروردگارت که آفرینش را آغاز کرد، آدمی را از خونی بسته ایجاد نمود. بخوان و آن پروردگار بسیار بخشنده‌ات همان کسی است که نوشتن را بیاموخت و الهام فرمود آدمی را به آنچه نمی‌دانست دانا ساخت (علق آیه ۱ الی ۵)، و در آغاز سوره الرحمن نیز می‌خوانیم: خدای مهربان قرآن را (به پیامبر) یاد داد و انسان را خلق کرد و به او سخن گفتن آموخت (سلطانی، ۱۳۹۰). در آیات بسیاری از این قبیل نیز دانشمندان را تشویق و مورد خطاب قرار داده است. مانند "او کسی است که ستارگان را برای شما قرار داد تا به وسیله آن‌ها از تاریکی‌های خشکی و دریا هدایت شوید، ما آیات و نشانه‌های خود را برای کسانی که می‌دانند (اهل فکر و اندیشه اند) شرح دادیم" (انعام آیه ۹۷).

روایات متعددی وجود دارد که دانش را به دو دسته حقیقی و غیرحقیقی تقسیم می‌کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «العلم علمان: علم فی القلب فذلک العم النافع، و علم علی اللسان فذلک حجّه الله عز و جل علی عباده»، دانش و علم بر دو نوع است، دانش و علمی که در قلب انسان است، این نوع دانش، علم سودمند است، نوع دوم علمی است که بر زبان جاری است، این نوع علم حجت خداوند بر بندگانش است. همچنین امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «العلم علمان: مطبوع و مسموع، و لا ینفع المسموع اذا لم یکن المطبوع»، دانش دو گونه است، دانش سرشته در طبیعت و دانش شنیده (ظاهری)، و تا دانش سرشته در طبیعت نباشد، دانش شنیده و ظاهری سودی ندارد (حسینی شاهرودی، ۱۳۷۸).

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

محمدی‌شهری (۱۳۷۹) معتقد است که جوهر دانش در قرآن و روایات اسلامی، ویژگی‌ها و آثار و علایم مختلفی دارد که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر می‌باشد.

۱- ریشه داشتن نور دانش در فطرت انسان: احادیثی که دانش را سرشته در قلب می‌دانند و یا آن را به "نوری که خداوند متعال به دل افاضه می‌نماید" تعبیر می‌نمایند و همچنین، همه آیات و روایاتی که خدا شناسی را فطری می‌دانند، بدین ویژگی دانش اشاره دارند.

۲- یکی بودن جوهر دانش: به عکس دانش‌های رسمی و یا به تعبیر روایات، دانش‌های سمعی که رشته‌های مختلف دارد، جوهر دانش، یک حقیقت بیش نیست و شاید این سخن امام علی (ع) که "العلم نقطه کثرا الجهلون. دانش، نقطه‌ای بود نادانان آن را زیاد کردند"، اشاره به این ویژگی باشد.

۳- تفکیک‌ناپذیری حقیقت دانش از ایمان: این ویژگی در آیات و روایات فراوانی مورد توجه قرار گرفته است و حاصل آن، این است که انسان، نمی‌تواند عالم به مفهوم حقیقی آن باشد و مومن نباشد. به گفته امام علی (ع) "ایمان و دانش، برادران هم زانند و دو رفیق‌اند که از هم جدا نمی‌شوند".

۴- همراهی دانش با خشیت از خدا: از نظر قرآن کریم، دانش همراه با خشیت از خداوند متعال است. این کتاب آسمانی با صراحت و با قاطعیت اعلام کرده است که از بندگان خدا تنها دانایان‌اند که از خدا می‌ترسند.

نکته قابل تأمل این است که اثبات ملازم بودن دانش با خشیت خدا از سوی قرآن، در ادامه سخن درباره چند رشته از دانش‌های، طبیعی است. خداوند در قرآن چنین می‌فرماید:

"أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيْضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ * وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ أَلْوَانٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ" آیا ندیده‌ای که خدا از آسمان، آبی فرود آورد و به وسیله آن، میوه‌هایی که رنگ‌های آن‌ها گوناگون است، بیرون آوردیم؟ و از برخی کوه‌ها، راه‌ها و رگه‌های سپید و گلگون به رنگ‌های مختلف و سیاه پررنگ آفریدیم، و از مردمان و جانوران و دام‌ها که رنگ‌هایشان همان گونه مختلف است، پدید آوردیم. از میان بندگان خدا، تنها دانایان‌اند که از او می‌ترسند. آری! خدا، پیروز آمرزنده است.

بنابراین دانش‌های طبیعی نیز می‌توانند موجب خشیت در مقابل خدا شوند، به شرط آن که نور هدایت‌گر حقیقت دانش، همراه آن گردد و دانشمند با نور دانش به طبیعت بنگرد و در پدیده‌های اعجاب‌انگیزش تأمل نماید.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

۵- اخلاق شایسته از برکات نور دانش: یکی از آثار و برکات حقیقت‌نورانی دانش، خودسازی، اخلاق نیکو و صفات پسندیده است، این ویژگی مهم در روایات فراوانی مورد توجه قرار گرفته است. امام علی (ع) فرمودند: "هر اندازه دانش انسان افزون گردد، توجه وی نسبت به نفس خود، بیشتر گردد و در ریاضیات و اصلاح آن، کوشش بیشتری مبذول کند".

۶- جدا ناپذیری جوهر دانش از عمل شایسته: یکی از ویژگی‌های برجسته نور دانش که در روایات فراوانی مورد تأکید قرار گرفته، عمل صالح است. از نظر این احادیث، اعمال شایسته، ثمره دانش است و بدون عمل، چراغ دانش در وجود انسان، خاموش می‌شود.

تعاریف مدیریت دانش از دیدگاه‌های مختلف

تعاریف متعددی از مدیریت دانش ارائه شده است. در یکی از تعاریف آمده است که مدیریت دانش در سازمان، تلاش برای مدیریت کردن دانایی‌ها، مهارت‌ها، دانش و بینش کارکنان، مدیران و ذینفعان درونی و بیرونی است (مهرعلیزاده و عبدی، ۱۳۸۸). همچنین در تعریف دیگری آمده است مدیریت دانش رشته‌ای علمی است که شیوه‌ای برخوردار از حمایت دوجانبه را برای ایجاد، تصرف، سازماندهی و استفاده از اطلاعات تشویق و تقویت می‌نماید (جعفری مقدم، ۱۳۸۵). به طور کلی، مدیریت دانش تلاش می‌کند تا دسترسی به تجارب و اطلاعات موجود در سازمان را برای کلیه کارکنان سازمان، فراهم سازد (مهرعلیزاده و عبدی، ۱۳۸۸).

در منابع اسلامی آمده است، مردی خدمت رسول خدا آمد و گفت: یا رسول الله دانش چیست؟ فرمود: سکوت کردن. گفت: سپس چه؟ فرمود: گوش فرادادن. گفت: سپس چه؟ فرمود: حفظ کردن. گفت: سپس چه؟ فرمود: به آن عمل کردن. گفت: سپس چه ای رسول خدا؟ فرمود: انتشار دادن (کلینی، ۱۴۲۹). در روایت دیگری از رسول اکرم (ص) نقل شده است که حضرت فرمود: چهار چیز بر هر صاحب خرد و عقلی از امت من واجب است. گفتند: ای پیامبر! آن چهار چیز چیست؟ گفت: به علم و دانش گوش فرا دادن، و آن را به یاد سپردن، و در میان مردمان نشر کردن، و خود به کار بستن (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴).

در روایات بعضی از ائمه (ع) نیز فرآیند پنجگانه همانند روایات پیشین، که از رسول اکرم (ص) نقل شد، آمده است: و قال بعضهم: أَوَّلُ الْعِلْمِ الْإِنصَاتُ ثُمَّ الْإِسْتِمَاعُ ثُمَّ الْحِفْظُ ثُمَّ الْعَمَلُ ثُمَّ النَّشْرُ (دیلمی، ۱۴۰۸).

خداوند متعال در قرآن می‌فرماید:

"وَوَيْرَى الَّذِينَ أَوْتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ"

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

"آنان که دانش یافته‌اند، می‌دانند که آنچه از جانب پروردگارت بر تو نازل شده، حق است"

"إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ"

"از میان بندگان خدا، تنها دانایان و دانشمندان از او بیم دارند"

سخن از حقیقت و جوهر دانش است.

" وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ "

"خداوند او را دانسته و با آگاهی گمراه گردانید"

"وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ"

"فقط پس از آن که دانش برایشان حاصل آمد، راه تفرقه پیمودند.

معرفی روش پژوهش تحلیل محتوا

مطالعه علم مدیریت بر مبنای شیوه‌های معمول دچار نوعی از رکود معنایی یا ایستائی تأثیرگذاری و اثربخشی شده است و این رکود بیشتر از آنکه متأثر از بودن یا نبودن منابع و متون مدیریتی باشد، ناشی از شیوه‌هایی است که به پارادایم غالب در مطالعه منابع و متون علم مدیریت تبدیل شده‌اند. این معضل، متون قرآنی که منبع اصلی علوم اسلامی می‌باشند را وارد حوزه‌هایی از مطالعات موضوعی کرده که اگرچه مفید و قابل توجه می‌باشند، اما پرسش‌های اساسی درباره نقش و کارکرد هدایتگر مفاهیم مدیریتی آیات قرآن را بدون پاسخ گذاشته است.

بر این اساس شایسته است در مواجهه‌ای جدید با قرآن کریم، از روش‌های نوین و بین رشته‌ای استفاده شده و نتایج مطالعات صورت گرفته در قالب‌هایی نظام مند به مخاطبان عرضه شود. در این میان، انتخاب روش «تحلیل محتوا» و کاربست آن در مطالعات دینی، گامی نوین محسوب می‌شود.

با رشد جوامع انسانی و توسعه علوم و تکنولوژی، انسان به محدودیت روش‌های تحقیق اولیه در علوم اجتماعی و علوم انسانی پی برده و با تأمل بسیار روش‌های نوینی را ابداع کرد تا بتواند در عرصه پژوهش‌های شناخت روابط انسانی و فرهنگی از پایایی و روایی بیشتری برخوردار باشند. یکی از مهم‌ترین روش‌های شناسایی و جمع‌آوری داده‌ها (اطلاعات) که با توجه به موضوع، شرایط و هدف این پژوهش کاربرد بیشتری برای محققان داشته است، روش «تحلیل محتوا» می‌باشد.

به عبارت دیگر یکی از روش‌های مناسب جهت تبیین دیدگاه‌ها و اندیشه‌ها، استفاده از روش تحلیل محتوا باشد. روش تحلیل محتوا با تجزیه و تحلیل مفاهیم و گزاره‌های استخراج شده از متن، جهت‌گیری

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

و نقش هر کدام را بیان و چارچوب حاکم بر آن‌ها را کشف می‌کند. تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا است و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و امثالهم بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند (باردن، ۱۳۷۵).

لورنس باردن (۱۳۷۵) در کتاب خود با عنوان «تحلیل محتوا» اشاره می‌کند که «تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا است و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند (باردن، ۱۳۷۵).

در حقیقت تحلیل محتوا در رابطه با متنی معنی پیدا می‌کند که آن متن برای انتقال پیام و مفاهیمی نوشته شده باشد و دارای ماهیتی مشخص باشد؛ لذا تحلیل محتوا در مورد کلمات عامیانه‌ای که دارای مفاهیم ساده بدیهی و مشخصی هستند به کار نمی‌رود. پیام‌هایی که توسط متن منتقل می‌شود می‌تواند دارای معانی مختلفی باشد. لذا به واسطه تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام‌ها به صورت نظام‌مند بوده و از قوانین و دستورات مشخصی تبعیت می‌کنند. لذا آشنا شدن با روش تحلیل محتوا نیز ضروری می‌باشد.

لاسل، نیز عمده‌ترین کاربرد تحلیل محتوا را مطالعه ارتباطات به منظور پاسخ دادن به این سوال قدیمی تحقیق در ارتباطات می‌داند که «چه کسی؟ چه چیزی را؟ به چه کسی؟ چرا؟ چگونه؟ و با چه تاثیری؟ می‌گوید» (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۱).

به منظور انجام این پژوهش، پس از مطالعه انواع فنون روش تحلیل محتوا که در منابع مختلف پیرامون آن بحث شده است، بر اساس فن تحلیل محتوای مضمونی و بر مبنای واحد آیات و به صورت کمی و کیفی، جداول تحلیل محتوا تشکیل شده و سپس مفاهیم، جهت‌گیری‌ها و نقش هدایتی هر کدام از آیات استخراج شده است.

به عبارت دیگر ابتدا با نگاه تفسیری به هر آیه، گزاره‌های مدیریتی تشکیل دهنده مضامین و جهت‌گیری‌های هر آیه استخراج شد و سپس نقش هدایتی هر کدام درج گردیده است. لازم به ذکر است که جهت استخراج گزاره‌های مدیریتی آیات، اکثر تفاسیر موجود بررسی شده‌اند که در نمونه‌های بیان شده، منابع آن درج گردیده است.

نهایت اینکه فرایند روش انجام این پژوهش به شرح ذیل می‌باشد:

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

۱. استخراج آیات مدیریتی بر اساس مطالعه تفاسیر معاصر.
 ۲. استخراج مفاهیم و مضامین مدیریتی بیان شده در تفاسیر و ثبت در جدول تحلیل محتوا.
 ۳. کشف جهت گیری اصلی هر کدام از مفاهیم اخلاقی ثبت شده.
 ۴. یافتن ارتباط میان مفاهیم مدیریتی جهت یافتن نقاط تمرکز آن‌ها.
 ۵. کشف نقش هدایتی هر کدام از مفاهیم مدیریتی ثبت شده.
 ۶. مقوله‌بندی مضامین و موضوعات اصلی و فرعی مشترک آیات.
 ۷. مدل‌سازی و ارائه نظریه بر اساس نتایج پژوهش.
- منظور از «محتوا» در این روش علمی، متون سازمان یافته و اندوخته شده مربوط به یک موضوع واحد است که گروهی از حقایق، مفاهیم، تعمیم‌ها، اصول و نظریه‌های مشابه را شامل می‌شود (چوبینه، ۱۳۸۰). لذا در این پژوهش، «محتوا» به معنای آیات قرآن کریم است که قطعیت آن اثبات شده و در حال حاضر محور مطالعه پژوهشگر می‌باشد.
- موضوع اصلی، عنوانی کلیدی و کلی است که بیانگر مقصود اصلی هر آیه می‌باشد. این موضوع کلی بوده و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهد و با نگاهی اجمالی به فهرست آن‌ها و بررسی میزان فراوانی هر کدام می‌توان به سهولت تشخیص داد که متن مورد مطالعه در چه حوزه‌ای بوده و در رابطه با چه مواردی سخن گفته است.
- موضوع فرعی، عنوانی کلی است که هر کدام از موضوعات مطروحه در متن را شامل می‌شود. به عبارت دیگر به جهت سهولت بررسی هر متن، موضوعات استخراج شده در مرحله اول، در قالب عناوینی جزئی‌تر درج می‌شوند که به آن عناوین، موضوعات فرعی گویند. این موضوعات که توسط تحلیل‌گر استخراج شده‌اند، لایه‌های درونی متن را آشکار می‌سازند.
- نکته‌ای که نباید از آن غافل شد، علت برگزیدن روش تحلیل محتوا برای کشف علم مدیریت از منظر قرآن کریم است. در حقیقت یکی از ویژگی‌های قرآن کریم، دارای ظاهر و باطن بودن آن است که تا چندین لایه درونی ادامه می‌یابد. به نظر می‌رسد یکی از روش‌های پژوهش مناسب و علمی برای کشف لایه‌های درونی ظواهر آیات قرآن، تحلیل محتوای کیفی کلام باشد. همچنین این روش قابلیت این را نیز دارد که مفاهیم به دست آمده را بسط ساختاری داده و طبقه‌بندی نموده و در قالب جدول، نمودار و مدل ارائه دهد. این مطلب در فضای رشته‌های حوزه علوم انسانی و به ویژه رشته‌های مرتبط با مدیریت مالی که با بسط تفصیلی دانش مواجه هستند، بسیار اثرگذار است.

تحلیل محتوای کمی و کیفی آیات اخلاقی قرآن کریم

منظور از تحلیل‌های کمی، بررسی فراوانی مضامین و موضوعات اصلی و فرعی مطرح شده در متن می‌باشد که محقق را با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به کار رفته در آن بیشتر آشنا می‌سازد. تحلیل‌های کمی راه ورود برای تحلیل‌های کیفی را هموار می‌کنند و در اصل نشان می‌دهند که محقق بر اساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی پرداخته است (کرپندورف، ۱۳۷۸).

تحلیل محتوای کیفی، نیز تکنیکی برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متن از طریق کدگذاری‌های طبقه‌بندی شده به صورت نظام‌مند می‌باشد که به دنبال مشخص ساختن الگوهایی است که در نهایت از مفاهیم ساخته می‌شوند. به عبارت دیگر تحلیل‌های کیفی، به مثابه تکنیکی برای بررسی عمق بیشتری از پدیده اتخاذ می‌شوند که در نهایت منجر به نظریه‌پردازی می‌گردند (هولستی، ۱۳۷۳). پیش از ذکر یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای آیات قرآن کریم، لازم به ذکر است که در این پژوهش به جهت رعایت اختصار و محدودیت کلام، تنها به ذکر دو نمونه از آیات اخلاقی به منظور آشنایی با چگونگی استخراج گزاره‌ها و جهت‌گیری‌های اخلاقی درج شده، اکتفا شده است.

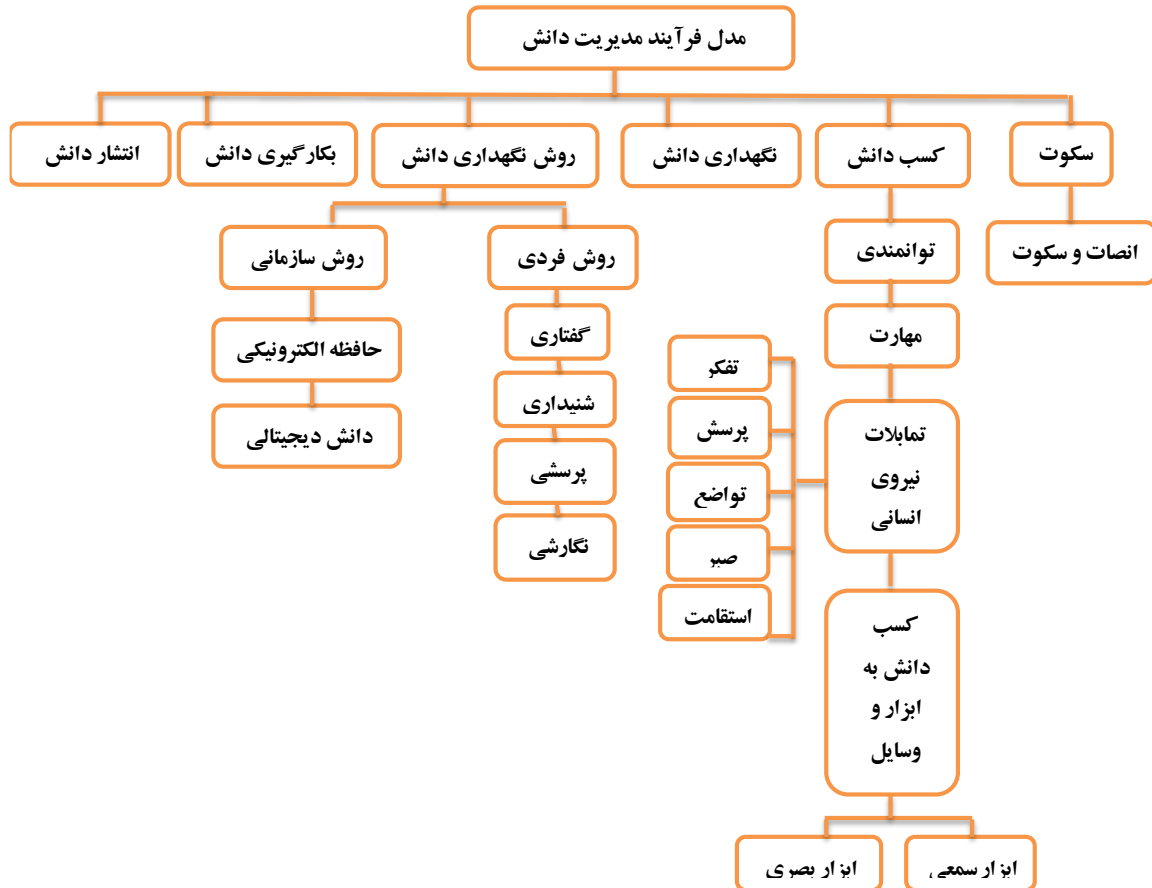
جدول (۱): تحلیل محتوای کمی و کیفی آیات قرآن کریم

ردیف	آیه	گزاره	جهت گیری	نقطه تمرکز	نقش هدایتی	کد
۱	بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ	علم، هدیه‌ی الهی	جمعی	فضیلت	مقدمات	S-۱۱-۱
۲	يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ	بخشش درجات عظیم به دارندگان علم	فردی	فضیلت	اصول	S-۱۱-۲

یافته‌های تحلیل محتوا

از دیدگاه ویگ^۷ فرآیند یا چرخه مدیریت دانش شامل چهار گام اصلی مانند خلق، حفظ، تسهیم و کاربرد است (قلی‌جلی، ۱۳۸۸). از دیدگاه بیرکین شاو و شی‌هان^۸ فرآیند مدیریت دانش شامل ایجاد و خلق، آماده‌سازی، انتشار و تجاری‌سازی، معرفی شده است (رضاییان، ۱۳۸۲). از دیدگاه بیو کویتز و ویلیامز^۹ فرآیند مدیریت دانش، به طور کلی شامل ایجاد، حفظ و به‌کارگیری دانشی است که برای سازمان ارزش افزوده ایجاد می‌کند (قلی‌جلی، ۱۳۸۸). با استفاده از روایات، می‌توان یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای پژوهش را در قالب مدل فرآیند مدیریت دانش از منظر اسلام و قرآن، به صورت زیر ترسیم نمود.

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

نمودار ۱: مدل فرآیند مدیریت دانش

در ادامه این مدل تشریح شده است. سکوت : اولین گام یا فرآیند مدیریت دانش در منابع اسلامی، سکوت است. در مرحله سکوت به مسایل، مشکلات و نیازهای سازمان، قلمرو، وسعت، عمق، اعتبار، دقت، به موقع بودن، ربط داشتن، هزینه، کنترل و جامعیت دانش، دقت و توجه لازم صورت می گیرد. مثلاً چه دانشی نیاز است تا کسب شود؟ طی چه زمان و کدامین منبع؟ چه دانشی باید در اولویت باشد؟

واژه انصات و سکوت که در احادیث، نقل شد، می تواند حاکی از سکوتی همراه با تفکر، دقت روی مسایل و شناسایی دانش باشد. به عبارت دیگر، این سکوت، سکوت انفعالی نیست، بلکه سکوت فعالانه، همراه با تفکر به منظور شناسایی دانش است. چنانچه در حدیثی آمده است: **أَوَّلُ الْعِلْمِ الْإِنصَاتُ** (دیلمی،

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

۱۴۰۸؛ اولین گام در فرایند دانش، سکوت است. امام صادق می‌فرماید: الصَّمْتُ شِعَارُ الْمُحَقِّقِينَ (مصباح- الشریعه، ۱۴۰۰)؛ سکوت، شعار پژوهش‌گران است.

خداوند متعال می‌فرماید: (وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ): و چون قرآن خوانده شود، بدان گوش فرا دهید و خاموش مانید: امید که بر شما رحمت آید (اعراف، آیه ۲۰۴). از این آیه بر می‌آید که استماع و سکوت، هنگام شنیدن آیات قرآن کار بسیار شایسته‌ای است و کسانی که سکوت نکنند و گوش فرا ندهند، در مسیر لطف و رحمت الهی قرار ندارند.

کسب دانش : دومین فرآیند مدیریت دانش از منظر اسلام، استماع و گوش دادن به منظور کسب دانش است. یعنی پس از آنکه دانش ضروری سازمان با سکوت و تفکر مورد شناسایی قرار گرفت، مدیر عالی یا رهبری دانش، که مسئول امور دانشی سازمان است، لازم است کارکنان دانشی را برای کسب و تحصیل دانش، بسیج کند و آنها را مورد حمایت و تشویق مادی و معنوی قرار دهد. کسب دانش به توانمندی‌ها، مهارت‌ها و تمایلات نیروی انسانی مانند تفکر، پرسش، تواضع، صبر و استقامت و امثال آن وابسته است تا کارکنان، دانش موردنیاز سازمان را کسب کنند و از صفات و رفتارهای منفی مانند تکبر، حسادت، پنهان کاری و امثال آن، که مخلّ امور یادگیری هستند، اجتناب نمایند. چنانچه در حدیثی امام صادق (ع) طمع، بخل، خودنمایی، تعصب، خودستایی، حقیقت‌گریزی، زحمت لفاظی، کم‌حیایی، فخرفروشی، ترک عمل به دانش را از آفات دانشمندان برشمرده است (مصباح‌الشریعه، ۱۴۰۰).

قرآن کریم در آیه ۱۱ سوره مجادله این آیه شریفه بر اهمیت علم، برتری علما و رفعت مقام آنان تصریح نموده و فرموده است: يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ؛ خداوند کسانی را که ایمان آورده‌اند و کسانی را که علم به آنان داده شده درجات عظیمی می‌بخشد.

علاوه بر توانمندی و تمایل افراد، کسب دانش به ابزار و وسایل، اعم از ابزار سمعی و بصری و همچنین فنون و مهارت‌های وابسته است که مدیر عالی دانش، بایستی آن را در اختیار کارکنان قرار دهد و در این جهت آنان را یاری نماید تا کارکنان فراگرفته‌های خود را به نحو مطلوب ثبت و ضبط نمایند و در اختیار سازمان قرار دهند.

نگهداری دانش : یکی از فرآیندهای مهم در مدیریت دانش، نگهداری دانش است. افراد و سازمان‌ها پس از آن‌که دانشی موردنیاز خود را کسب کردند، مناسب است آن را حفظ و نگهداری نمایند تا مبادا دانش ایجادشده، از حافظه سیستم پاک شود و یا ذهن و حافظه افراد آن را فراموش نماید. همان‌گونه که گفته شده است: لِكُلِّ شَيْءٍ أَفَةٌ، وَ لِلْعِلْمِ آفَاتٌ (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴)؛ هرچیز آفتی دارد اما برای دانش

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

آفات زیادی است. یکی از آفت‌های دانش، فراموشی است. چنانچه رسول اکرم(ص) فرمود: أَفَةُ الْعِلْمِ النَّسْيَانُ (برقی، ۱۳۷۱).

در سوره ۲۹ (عنکبوت) آیه ۴۹ آمده است: « بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ » که خداوند در این آیه می‌فرماید قرآن آیات روشن الهی است در لوح سینه آنان که (از خدا نور) علم و دانش یافتند، و آیات ما را جز مردم ستمکار انکار نکنند و این آیات روشنی است که در سینه دانشوران جای دارد و آیات ما را جز ستمگران انکار نمی‌کنند.

بدین ترتیب، حفظ و نگهداری دانش برای سازمان‌ها مهم هستند؛ چراکه سازمان‌ها دائم‌العمر به دانش و کارکنان دانشی دسترسی ندارند و حتی برخی اوقات سازمان‌ها مجبورند کارکنان مازاد خود را اخراج کنند. برخی کارکنان بازنشسته شوند و برخی نیز گرفتار مرگ شوند و چه بسا برخی کارکنان، خودشان بنا به دلایلی همکاری نکنند و فعالیت خود را ادامه ندهند و استعفا دهند. این‌ها هرکدام آفات، آثار منفی و خسارات جدی است که بر سازمان‌ها تحمیل می‌شوند. در این ارتباط، سازمان‌ها باید تدابیری ببندیشند، هدر رفتن دانش و خروج کارکنان دانشی را کنترل و مدیریت کنند و برای این کار، روش مفید و سودمندی را انتخاب نمایند.

روش‌های نگهداری دانش : نگهداری دانش به روش فردی و سازمانی قابل انجام است که در ذیل به صورت خلاصه، تبیین می‌گردد:

الف. روش فردی : افراد یا کارکنان دانشی می‌توانند دانش را از طریق حضور در کلاس‌های آموزشی و از طریق وسایل و امکانات سمعی و بصری، پرسش، نگارش و امثال آن، حفظ و نگهداری کنند تا هم به صورت شخصی از آن نفع ببرند و هم برای افراد و سازمان‌ها، نشر و توزیع کنند. روش فردی با محدودیت‌هایی مواجه است؛ زیرا ذهن و حافظه شخصی افراد، توان حفظ و نگهداری دانش گسترده امروزی را ندارند و از طرفی نیز افراد وسایل و امکانات لازم را در اختیار ندارند. علاوه بر این، در برخی از امور، افراد تا عضو یک سازمان و نهاد رسمی نباشند، اجازه کسب، نگهداری و انتشار دانش را ندارند. بنابراین، روش فردی در حد خود هرچند یک روش مهم و مؤثری در نگهداری دانش شمرده می‌شود. اما امروزه روش‌های مؤثرتر و گسترده‌تری نیز وجود دارد مانند روش گروهی و سازمانی که مناسب است به آن توجه شود.

ب. روش سازمانی : زندگی امروز، زندگی سازمانی است. سایه و چتر فعالیت سازمان‌های امروزی دوران تولد تا مرگ افراد را در بر می‌گیرد. گستردگی فعالیت سازمان‌ها نشان از امکانات، تجهیزات و آمادگی سازمان‌های امروزی است که یکی از مهم‌ترین قلمروهای فعالیت آن، حفظ و صیانت از دانش

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

سازمان است. سازمان‌های امروزی، علاوه بر اینکه از روش فردی همانند گفتاری، شنیداری، پرسشی و نگارشی، در نگهداری دانش، استفاده می‌کنند، آن‌ها با استفاده از تعریف اصطلاحات، حافظه الکترونیکی، دیجیتال‌سازی کردن دانش، جایگزین کردن دی‌وی‌ها به نوار ویدئویی و امثال آن، که هر روزه با امکانات و تجهیزات جدیدتر و پیشرفته‌تری تولید می‌شوند، می‌توانند دانش لازم و ضروری خود را حفظ و نگهداری نمایند (گیلبرت و همکاران^{۱۰}، ۱۳۸۵).

روش سازمانی نگهداری دانش، نسبت به روش فردی از امتیازاتی برخوردار است. از جمله آنکه در روش گروهی و سازمانی، اشکالات و غلط‌های احتمالی که در نوشتار، گفتار و فهم افراد پیش می‌آید، رفع و اصلاح می‌گردد. علاوه بر این، مباحثه و گفتگوهای علمی موجب شور و نشاط علمی می‌گردد و به تسهیم و توزیع دانش در میان اعضا و انجمن‌های دانشی، کمک می‌کند. افزون بر این، خداوند هم‌جلسات و مذاکرات علمی را که موجب کشف حقیقت و هدایت افراد می‌گردد، دوست دارد.

رسول اکرم (ص) فرمود: ساعتی نزد دانشمند نشستن و گفتوگوی علمی کردن، نزد خدای متعال از صد هزار رکعت نماز مستحبی و صد هزار تسبیح و فراهم آوردن ده هزار اسب جنگی برای مجاهدان در راه خدا محبوبتر است (دیلمی، ۱۴۱۲). رسول اکرم (ص) فرمود: خداوند عزوجل می‌فرماید: گفت و گوی علمی میان بندگانم از چیزهایی است که چون به امر من بینجامد، دل‌های مرده با آن زنده می‌شود (کلینی، ۱۴۲۹).

به کارگیری دانش: دانش و عمل باهم رابطه دارند. دانشی که به کار گرفته نشود، آفت و وبال است. *الْعِلْمُ بِغَيْرِ عَمَلٍ وَبَالٌ* (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰)؛ یعنی دانش مورد نیاز، زمانی که کسب و تحصیل شد، مناسب است مورد استفاده سازمان‌ها قرار گیرد، مشکلات آن‌ها را حل نماید، فرآیند کاری کارکنان را تسهیل نموده، تولید را رونق بخشد و به طور کلی، اهداف مادی و معنوی سازمان را تأمین نماید. دانشی که برای کسب آن زحمت کشیده شود، هزینه مالی اختصاص داده شود، وقت صرف گردد، اما از آن استفاده نشود و منشأ عمل قرار نگیرد، وبال و موجب عذاب و گرفتاری انسان خواهد بود. بنابراین، همان‌گونه که فعالیت و عمل ناآگاهانه افراد، آثار سوء دارد، دانش بدون عمل نیز آثار مخربی را بر زندگی فردی و سازمانی افراد، خواهد گذاشت.

امیرالمؤمنین (ع) فرمود: عمل کننده بی دانش، مانند رونده در بیراهه است. هرچه از راه روشن دورتر رود، از مقصودش دورتر می‌شود و عمل کننده با دانش، مانند ره‌سپار راه روشن است. پس بیننده باید نیک بنگرد که آیا پیش رونده است، یا واپس آمده (مجلسی، ۱۴۰۴).

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

خداوند در سرزنش افرادی با ایمان و دانشمند، که دانش خود را به کار نمی‌گیرند، فرمود: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ (صف: ۲)؛ ای اهل ایمان! چرا آنچه را می‌گویید به آن عمل نمی‌کنید. در سوره ۳۹ (زمر) آیه ۹ خداوند می‌فرماید: دانایان و نادانان یکی نیستند. «أَمَّنْ هُوَ قَانَتْ أُنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولَئِكَ الَّذِينَ يَخْتَفُونَ». آیا چنین کسی با ارزش است یا کسی که در ساعات شب به عبادت مشغول است و در حال سجده و قیام، از عذاب آخرت می‌ترسد و به رحمت پروردگارش امیدوار است؟! بگو: «آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟! تنها خردمندان متذکر می‌شوند!»

درحالی که در سوره ۳۴ (سبا) آیه ۶ می‌فرماید: «ویری الذین اوتوا العلم الذی أنزل إلیک من ربک هو الحق وبهدی إلی صراط العزیز الحمید». کسانی که به ایشان علم داده شده، آنچه را از سوی پروردگارت بر تو نازل شده حق می‌دانند و به راه خداوند عزیز و حمید هدایت می‌کند.

بدین ترتیب، یکی از فرآیندهای مدیریت دانش، نگهداری دانش است. با نگهداری دانش، سازمان‌ها می‌توانند به طبقه‌بندی و اولویت‌بندی دانش بپردازند و هنگام لزوم آن را به کار گیرند و به آن عمل نمایند. رسول اکرم (ص) فرمود: سخت‌ترین عذاب در روز قیامت، از آن‌کشنده پیامبر یا پدر و مادرش و یا دانشمندی است که از دانشش بهره‌ای نجسته است (نیشابوری، ۱۳۷۵). در منابع اسلامی، رابطه عمل بی دانش و عمل با دانش، تفکیک شده و آثار منفی و مثبت هر یک بر کار و رفتار افراد مورد اشاره قرار گرفته است که در ذیل، نمونه‌هایی از آن به اجمال بیان می‌گردد:

الف. مزایای به کارگیری دانش :

- خدا، فرشتگان و اهل طاعت، آنان را دوست دارد (کراچکی، ۱۴۱۰).
- حلال و حرام مورد شناسایی قرار می‌گیرد (مجلسی، ۱۴۰۴).
- دانش، افزایش می‌یابد (همان، ج ۴۰، ص ۱۲۸).
- دانش، ماندگار می‌گردد (نهج البلاغه، ۱۳۸۹).
- آراستگی دنیوی و اخروی، هدایت به بهشت و رضایت الهی نصیب انسان می‌شود (مصباح الشریعه، ۱۴۰۰).

ب. معایب دانش بدون عمل :

- دوری از خدا و کفر (کلینی، ۱۴۲۹).

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

- خواری در چشم مردم (کراچکی، ۱۴۱۰).

- وبال و عذاب سخت (لیثی واسطی، ۱۳۷۱).

- پشیمانی سخت هنگام مرگ (تمیمی‌آمدی، ۱۴۱۰).

- بی‌برکتی، تنگنای معیشت، واگذاری به خود و هلاکت (مجلسی، ۱۴۰۴).

- مبتلا شدن به هفتاد عقوبت که کمترین آن، گرفته شدن حلاوت و لذت عبادت از انسان است (مصباح

الشریعه، ۱۴۰۰).

انتشار دانش : آخرین فرایند مدیریت دانش در منابع اسلامی و قرآن، انتشار دانش است. یکی از احادیثی که بیان شده، این بود: *أَوَّلُ الْعِلْمِ الْأَنْصَاتُ ثُمَّ الْإِسْتِمَاعُ ثُمَّ الْحِفْظُ ثُمَّ الْعَمَلُ ثُمَّ نَشْرُهُ* (دیلمی، ۱۴۱۲). یعنی فرایند مدیریت دانش با سکوت، آغاز می‌گردد و با انتشار و توزیع به دیگران، پایان یافته و کامل می‌گردد.

خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: *فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ*؛ اگر نمی‌دانید از دانایان بپرسید، زکات علم، نشر آن است.

در منابع اسلامی، انتشار دانش همانند تحصیل دانش، یک امری واجب و فرض معرفی شده است. امیرالمؤمنین (ع) فرمود: بر هر دانشمندی واجب است خود را با پارسایی حفظ کند و دانش خود را به جویندگان آن، بذل و بخشش نماید (تمیمی‌آمدی، ۱۴۱۰). در همین ارتباط، امام کاظم (ع) فرمود: *زَكَاهُ الْعِلْمِ أَنْ تُعَلِّمَهُ عِبَادَ اللَّهِ* (کلینی، ۱۴۲۹)؛ تزکیه دانش، یاد دادن آن به دیگران است.

بدین ترتیب، از منظر اسلام نه تنها نشر و گسترش دانش واجب است که بر آن ثواب مترتب است و وعده بهشت داده شده، بلکه هر کس دانش را کتمان و پنهان نماید و به دیگران نشر و پخش نکند، مورد لعن و نفرین الهی قرار می‌گیرد. امام علی (ع) فرمود: *مَنْ مَاتَ وَ مِيرَاثُهُ الدَّقَاتِرُ وَ الْمَحَابِرُ وَ جَبَّتْ لَهُ الْجَنَّةُ* (دیلمی، ۱۴۱۲)؛ کسی که بمیرد و میراثش دفتر و دوات باشد، بهشت بر او واجب می‌شود.

در اسلام، افرادی که دانش نصیبش گشته، باید شکرگذار الهی باشد، به دانش خود عمل کند و دانش فراگرفته را به دیگران ببخشد. امیرالمؤمنین علی (ع) فرمود: *شُكْرُ الْعَالِمِ عَلَى عِلْمِهِ عَمَلُهُ بِهِ وَ بَدَلُهُ لِمُسْتَحِقِّهِ* (کراچکی، ۱۴۱۰)، سپاس‌گذاری دانشمند این است که به دانش خود عمل کند و آن را به افراد مستحق، ببخشد.

ترویج و گسترش دانش در منابع اسلامی، به روش‌های گوناگونی انجام شده و قابل تبیین است. با

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

استفاده از منابع اسلامی و قرآن، به طور کلی می‌توان انتشار دانش را به روش رسمی مانند جلسات آموزشی، نامه‌های رسمی، خطبه‌ها و مناظرات و غیررسمی مانند دعا و مناجات، مباحثات درسی دو نفره و چند نفره، گفت و گوی دوستانه، قصه و داستان، اشعار تقسیم نمود. برای نمونه، در منابع اسلامی، نهج البلاغه حاوی خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات حکمت امیرالمؤمنین علی(ع) است که توسط سید رضی جمع-آوری شده و انتشار یافته است. مجموعه کتب حدیثی اهل بیت (ع) مانند کافی توسط مرحوم کلینی، من لایحضره الفقیه، توسط شیخ صدوق، تهذیب و استبصار توسط شیخ طوسی در ابواب مختلف عقاید، احکام، اخلاق، جمع آوری گردیده و انتشار یافته است. همچنین سلسله معارفی از عقاید و اخلاق صحیفه سجادیه در قالب دعا، انتشار داده شده است.

بدین ترتیب، با انتشار دانش، اصل فرآیندی مدیریت دانش از منظر منابع اسلامی، کامل می‌شود. با تکمیل فرآیند مدیریت دانش و خلق دانش نوین و مستمر در سازمان، تصمیم‌گیری بهبود می‌یابد. مزیت رقابتی پایدار برای سازمان به وجود می‌آید و به طور کلی، عملکرد سازمان افزایش می‌یابد. البته فرآیندهای مدیریت دانش، پویا و پیوسته است؛ یعنی هر فرآیند با فرآیند دیگر در ارتباط است و رابطه آن نیز پیوسته است که یکدیگر را پوشش می‌دهد و تکمیل می‌کند. برای نمونه، انتشار دانش، با آنکه خود یک فرآیند مستقل است، اما در فرآیند حفظ و نگهداری دانش نیز کمک می‌کند و گسسته‌یابی ارتباط با فرآیندهای دیگر، نیست.

ابزارهای کسب دانش مکتسب از تحلیل محتوا

مبثنی بر تحلیل محتوا و با مروری بر آیات و روایاتی که در زمینه دانش می‌باشند، می‌توان نتیجه‌گیری نمود که در انسان سه ابزار برای دانش وجود دارد که در حقیقت دانش و آگاهی‌های انسان از این ابزارها حاصل می‌شود. این ابزارها عبارتند از:

۱- حس: حواس شش‌گانه ظاهری انسان، ابزارهایی هستند که شناخت آغازین از جهان هستی مربوط به آنها می‌باشد. اگر هر یک از این ابزارها به کار گرفته نشود، شناخت ویژه آن از انسان سلب می‌گردد.

۲- عقل: عقل مرکز شعور و ادراک در وجود انسان است و وظیفه آن ترکیب، تجزیه، انتزاع، تعمیم و تعمیق مفاهیم است.

۳- قلب: در مباحث معرفت‌شناسی در علوم اسلامی، هنگامی که قلب در کنار عقل به عنوان یکی از ابزارهای دانش و شناخت مطرح می‌شود، مقصود قلب به عنوان مرکز معارف شهودی است. در همین زمینه محمدی‌شهری (۱۳۹۰) در کتاب "مبانی شناخت" خود می‌گوید: مبدأ و مصدر اصلی همه

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

ادراکات و احساسات انسان، روح اوست و ابزارهای سه گانه دانش و شناخت (حس، عقل و قلب)، در واقع به منزله راه‌هایی هستند که روح از طریق آن‌ها به جهان هستی ارتباط برقرار می‌کند. تحصیل و کسب دانش به وسیله ابزارهای سه گانه‌ای که اشاره شد، از طرق و راه‌های گوناگونی امکان‌پذیر می‌باشد. راه‌های کسب دانش به وسیله ابزارهای حس و عقل عبارتند از:

۱- تفکر: به عنوان نمونه خداوند متعال می‌فرماید:

"كَذَلِكَ نَفْصَلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ "

"بدین سان آیات (و نشانه‌های) خود را برای گروهی که تفکر می‌کنند شرح می‌دهیم"

۲- آموختن: به عنوان نمونه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

"أَنَا الْعِلْمُ بِاللِّعْلَمِ "

همانا دانش به آموزش است.

۳- عبرت گرفتن: به عنوان نمونه امام علی علیه السلام می‌فرماید:

"مَنْ اعْتَبَرَ أَبْصَرَ، وَ مَنْ أَبْصَرَ فَفَهِمَ، وَ مَنْ فَهِمَ عِلْمٌ "

هر کس که عبرت بگیرد، بینا شود و هر کس بینا شود، می‌فهمد و هر کس بفهمد، دانشمند شود.

۴- تجربه اندوزی: به عنوان نمونه امام علی علیه السلام می‌فرماید:

"فِي التَّجَارِبِ عِلْمٌ مُسْتَأْنَفٌ "

در تجربه‌ها دانشی تازه است.

۵- شناخت ضدها: به عنوان نمونه امام علی علیه السلام می‌فرماید:

"از ادراک آفرینی او دانسته شد که از ادراک بی‌نیاز است، از جوهر آفرینی او دانسته شد که جوهری ندارد، از نهادن تضاد میان اشیاء دانسته شد که خود ضدی ندارد، و از مقارنه‌ای که میان چیزها بر قرار کرد دانسته شد که قرینی ندارد"

همچنین راه‌های کسب دانش به وسیله ابزار معرفت قلبی عبارتند از:

۱- وحی

۲- الهام

۳- وسوسه

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

حوزه و قلمرو شناخت و کسب دانش به وسیله ابزارهای حس و عقل شامل برخی قلمروهای دانشی نمی‌شود که این قلمروها تنها با ابزار معرفت قلبی کسب خواهد شد. از نظر محمدی‌ری‌شهری (۱۳۷۹) اهم این قلمروها عبارتند از:

۱- حقیقت خداوند

۲- حقیقت پیامبران، امامان و مومن

۳- حقیقت روح

۴- احکام فقهی

همچنین روایات متعددی وجود دارد که انسان‌ها را به تبادل دانش با یکدیگر و آموزش دادن دانش خود به دیگران سفارش نموده است. در همین زمینه محمدی‌ری‌شهری (۱۳۷۷) بخشی از جلد هشتم کتاب میزان الحکمه خود را به گردآوری احادیث با موضوع "انفاق کردن علم" اختصاص داده است. به عنوان نمونه امام حسن علیه السلام می‌فرماید:

"عَلِمَ النَّاسُ، وَ تَعَلَّمَ عِلْمٌ غَيْرُكَ، فَتَكُونُ قَدْ أَنْقَنْتَ عِلْمَكَ، وَ عِلْمَتَ مَا لَمْ تَعْلَمْ."

دانش خود را به دیگران بیاموز و از دیگران دانش آن‌ها را یاد بگیر، زیرا با این کار هم دانش خود را محکم استوار کرده‌ای (پرورش داده‌ای) و هم آنچه را نمی‌دانسته‌ای آموخته‌ای.

در نهایت بر اساس منابع اسلامی علم و عمل مکمل و وابسته به یکدیگر می‌باشند و به کار بستن علم بیشترین عامل رشد و توسعه دانش نامیده شده است. از طرف دیگر دانشی که توسط دارنده آن به کار گرفته نشود، همانند گمراهی و رنج و سختی خواهد بود و هر کس که کاری را بدون دانش و بصیرت انجام دهد به بیراهه خواهد رفت و کار خود را با موفقیت انجام نخواهد داد.

یافته‌های متمایز از تحلیل محتوا

مدیریت اسلامی پیش از آنکه علم باشد، یک مکتب است. از این رو وظیفه مکتب، ارائه راه‌حلی است که با مفهوم عدالت خواهی سازگار باشد. اگر علم نیز خواهان خدمت به مکتب یا تعالی انسان‌ها باشد، باید با سیر مطالعاتی مکتبی که در یک سیر اکتشافی است بدین نتیجه رسید که جهان بینی حاکم بر کاربرد این «علم» در حیثه «تولید»، یک جهان بینی الهی و نشأت گرفته از وحی است.

لذا سیر مطالعاتی مکتبی پیرامون مدیریت اسلامی یک سیر اکتشافی است. و باید از «روینا» به طرف «زیرینا» باشد که با روش مطالعه «علمی» که یک سیر تکوینی و از «زیرینا» به «روینا» است، متفاوت است.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

وجه تمایز مدیریت اسلامی با اشکال دیگر مدیریت در این است که در جوامع سرمایه‌داری (بورژوازی) و یا سوسیالیستی، اداره امور مردم در دست عده‌ای از سردمداران حکومت است. در حالی که در نظام‌های الهی بویژه اسلامی وجه تمایز در «اسلامی» بودن نظام مدیریتی و متکی و مبتنی بودن این نظام بر پایه اصول لا یتغیر «وحی» می باشد.

این مکتب اکتشافی است نه تکوینی، بدین معنا که هر لحظه باید مطلب تازه‌ای از متن مکتب و از دریای زلال و عمیق معانی قرآن برداشت شود. لذا به دنبال نزول قرآن، رسول اکرم صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام تبیین کننده این مفاهیم بوده اند. پس هرگونه سیر تکوینی بر افکار الهی ممنوع است و مدیران باید تابع و حافظ ارزش‌های تبیین شده توسط رهبران حکومت اسلامی باشند. حکومتی که سیاست و دیانت آن جدای از هم نیست و سیاست آن متکی و مبتنی بر فرامین الهی است. وجه تمایز دیگر مدیریت اسلامی این است که مدیریت اسلامی همانگونه که قبلاً ذکر شده است مبتنی بر دو اصل تعالی و تولید است تعالی انسان و تولید کالا. این کالا زمانی ارزشمند است که در خدمت تعالی انسان باشد، ولی در مکاتب شرق و غرب اصول مدیریت مبتنی بر محور تولید است، نه افزایش مکارم اخلاقی و اعتقادات. پس نتیجه گرفته می‌شود که مدیریت اسلامی مبتنی بر حضور یک مکتب «الهی» یا «اسلامی» است و قبل از آنکه «سازمان» تشکیل داده شود، مکتب پایه‌گذاری می‌شود. تشویق، محبت و احترام متقابل از ارکان این مدیریت به شمار می‌رود.

جمع بندی و گفتار آخر

از مطالعه و دقت در روایات و بیانات ائمه‌ی معصومین در باب مدیریت و رهبری مستفاد می‌شود که توفیق در مدیریت نه فقط مستلزم داشتن صلاحیت‌های علمی، تخصصی و اخلاقی است، بلکه مدیریت و زمامداری، حق و شایسته‌ی کسانی است که از این قابلیت‌ها برخوردارند.

امام علی (ع)، در موارد عدیده‌ای در نهج البلاغه وقتی سخن از حکومت و فرمان‌روایی به میان می‌آورد و بی کفایتی‌های پاره‌ای از حکام را متذکر می‌شود، حکومت و خلافت را حق خویش و اهل بیت رسول گرامی اسلام (ص) می‌شمارد و خود را به‌خاطر صلاحیت‌هایی که برای این امر دارد «حق» از دیگران می‌شناسد:

۱- «... ولهم خصائصُ حق الولاية» ؛ «ویژگی‌هایی که موجب حق حکومت و رهبری می‌شود در آنان

(آل محمد) جمع است.»

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

۲- «لقد علمتم انی احقُّ بها من غیرى» «شما می‌دانید که من برای خلافت و رهبری از هر کس شایسته تر و سزاوارترم.»

از این رهگذر، تأکید اسلام این است که شخصیت حقوقی مدیران باید مقارن شخصیت حقیقی آنان باشد؛ یعنی اگر در شؤون حقوقی و اعتباری خویش معلّم و مربّی و ربّیس و فرمانده است، شخصیت حقوقی مناسب آن شؤون را هم داشته باشد. اینک به چند حدیث توجّه می‌کنیم:

۱- از پیامبر اسلام نقل شده است که فرمود:

«من تقدّم علی المسلمین و هو یری انّ فیهم من هو افضل منه، فقد خان الله و رسوله و المسلمین.»
«کسی که بر مسلمین پیشی گیرد و امام و پیشوای آنان گردد در حالی که می‌بیند در میان مسلمانان کسی شایسته‌تر و با فضیلت‌تر از او وجود دارد، به تحقیق، نسبت به خدا و پیامبر او و مردم مسلمان خیانت کرده است.»

۳- امام علی فرمود:

«من احسن الکفایة استحقّ الولاية.»

«هر که خوش کفایت باشد و امور را نیکو اداره کند سزاوار فرماندهی و رهبری است.»
پاره‌ای از روایات، ریاست و ریاست طلبی را به‌گونه‌ای مطلق، زشت شمرده و تفسیح نموده‌اند. به عنوان مثال:

۱- امام صادق فرمود:

«من طلب الریاسة هلك.»

«هر که به دنبال ریاست رود هلاک می‌گردد.»

۲- و هم ایشان فرمودند:

«ملعونٌ من ترأس، ملعونٌ من همّ بها، ملعونٌ من حدّثَ بها نفسه.»

از رحمت خدا دور است آن که به‌سختی و تکلف ریاست را به خود بندد، ملعون است آن که در رسیدن به آن همّت گمارد، ملعون است آن که به فکر ریاست باشد.»

بدون تردید، ریاست به عنوان اداره‌ی امور مادی یا معنوی مردم، به خودی خود، مذموم و زشت نیست. حسن و قبح ریاست، تابع اهدافی و منویاتی است که ربّیس تعقیب می‌کند. احادیث فوق به ریاستی نظر دارند که:

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

اولاً رؤسای آن‌ها اهدافی سودپرستانه را تعقیب می‌کنند، و ریاست را ابزاری برای چپاول و تسلط بر مردم قرار داده‌اند.

ثانیاً رؤسایی که فاقد صلاحیت‌های علمی و اخلاقی هستند و بی‌هیچ شایستگی بر مقام ریاست تکیه زدند و یا در طلب آن می‌کوشند.

در خاتمه‌ی این بحث به حدیثی هشدار دهنده از امام صادق توجه می‌کنیم:

«من ولی شیئاً من امور المسلمین و ضیعهُ ضیعهُ الله.»

«کسی که عهده‌دار چیزی از امور مسلمانان شود و آن را ضایع و تباه سازد، خداوند او را ضایع می‌گرداند.»

تباه و خراب شدن کارها غالباً ناشی از عدم صلاحیت‌های تخصصی و روحی مدیران است. اگر کسی حدّ خود را نشناسد و در پذیرفتن مسؤولیت‌ها از کفایت خویش تجاوز نماید و موجب تباهی امور مادی و معنوی مردم گردد، خداوند وجود او را تباه می‌گرداند. البته این خسارت و تباهی سرمایه‌های وجودی و استعدادهای فکری و روحی او نتیجه‌ی قهری و وضعی تضييع امور مسلمین است.

نتیجه‌گیری

همانطور که در مقدمه اشاره شد، شیوه رهبری و مدیریت تابعی از ارزش‌های حاکم بر بافت سازنده یک جامعه (تمدن) است و بدیهی است چگونگی ماهیت عناصر تشکیل دهنده یک جامعه، خود نوع خاصی از نظام ارزشی و شیوه خاص مدیریت را اقتضا می‌کند.

فرآیند یا چرخه حیات دانش، یکی از مباحث مهم در مدیریت دانش است که به دلیل اهمیت آن، برخی از دانشمندان اساساً مدیریت دانش را همان فرآیند مدیریت دانش، تعریف کرده‌اند. در این پژوهش فرآیند مدیریت دانش، با الهام از منابع اسلامی مورد بحث و بررسی قرار گرفت. با مراجعه به آیات و روایات، به دست آمد که سکوت، کسب دانش، نگهداری دانش، به کارگیری دانش و انتشار دانش، چرخه حیات یا فرآیند مدیریت دانش از منظر منابع اسلامی و قرآن هستند. همچنین فرآیند مزبور از سکوت تا انتشار دانش، همگی یک فرآیند پویا و پیوسته به شمار می‌روند که توقف و گسست در هر چرخه یا فرآیند، کل حیات سیستم را به مخاطره می‌اندازد، حرکت مستمر و تکاملی دانش، نه تنها موجب خلق دانش جدید در سازمان می‌گردد، بلکه تصمیم‌گیری را بهبود می‌بخشد، مزیت رقابتی پایدار را برای

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

سازمان ایجاد می‌کند و به طور کلی، عملکرد سازمان را افزایش می‌دهد. بررسی اولیه گزاره‌های اخلاقی مستخرج از تعدادی از سوره قرآن کریم بیانگر این نکات است که:

(۱) این گزاره‌ها و مفاهیم فراوانی نسبتاً یکسانی با یکدیگر دارند و نشان می‌دهد دستورات و برنامه‌های خداوند متعال به منظور مدیریت سرمایه فکری و انسانی بطور یکسان و مساوی در این کتاب شریف بیان شده است.

(۲) گزاره‌های مدیریتی آیات قرآن کریم تلاش دارند تا با کمک همدیگر یک نظام جامع و کامل مدیریتی مبتنی بر دانش را تبیین و نهادینه کنند، لذا هر کدام از گزاره‌ها دارای جایگاه خاصی در چارچوب هدایتی افراد در سازمان‌ها هستند.

(۳) تجزیه و تحلیل گزاره‌های استخراج شده از آیات قرآن کریم به روش تحلیل محتوا، این مطلب را می‌رساند که این مفاهیم، انسجامی بسیار دقیق و عمیق با یکدیگر داشته و بر مبنای وحدت موضوعی، به دنبال بیان مدل جامع هدایتی برای افراد در سازمان می‌باشند.

(۴) این نظام متصور شده به گونه‌ای است که در چهار زمینه، اصول و مبانی، الزامات، مقدمات و موانع، مفاهیمی را بیان کرده و به خوبی یک مدل نظام‌مند را تبیین نموده است که جایگاه دقیق و هدفمند خود را در مجموعه معارف اسلامی تبیین می‌نماید.

این پژوهش سرآغاز مسیری جدید در نظام‌سازی از معارف قرآنی است و پیشنهاد می‌شود دیگر پژوهشگران نیز با استفاده از روش‌های میان رشته‌ای، به مطالعه مفاهیم متعالی مندرج در این کتاب آسمانی پرداخته و بیش از پیش کارآمدی و نقش دین در امور مختلف را تبیین نمایند.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) نهج البلاغه.
- ۳) اخوان، پیمان. (۱۳۸۹). توسعه فرآیندهای چرخه مدیریت دانش مبتنی بر عوامل مؤثر بر موفقیت مدیریت دانش، سیاست علم و فنآوری، سال سوم، ش ۲.
- ۴) افجه‌ای، سیدعلی‌اکبر (۱۳۷۷)، "مدیریت اسلامی"، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ۵) برقی، احمدابن محمد، (۱۳۷۱) ق، المحاسن، تصحیح جلال‌الدین محدث، چ دوم، قم دارالکتب الاسلامیه.
- ۶) تقوی دامغانی، سید رضا. (۱۳۸۰). نگرشی بر مدیریت اسلامی، چاپ سوم، تهران، نشر بین الملل.
- ۷) تمیمی آمدی، عبد الواحدبن محمد. (۱۴۱۰)، غررالحکم و دررالکلم، تصحیح سیدمحمد رجایی، قم، چ دوم، دارالکتب الاسلامی.
- ۸) تولایی، روح اله (۱۳۸۹)، تدوین استراتژی دانش در صنعت نفت جمهوری اسلامی ایران: مطالعه موردی شرکت ملی نفت ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر علی رضائیان، دانشگاه امام صادق. (۹) تهامی، مطهره. (۱۳۸۵). مدیریت و ویژگی مدیران نمونه از دیدگاه قرآن.
- ۱۰) جعفری مقدم، سعید (۱۳۸۵)، مستندسازی تجربیات مدیران از دیدگاه مدیریت دانش، تهران، موسسه تحقیقات و آموزش مدیریت وابسته به وزارت نیرو.
- ۱۱) حاضر، منوچهر؛ عابدینی‌راد، امیر. (۱۳۷۵). اصول مدیریت و رفتار سازمانی، ناشر مؤلف، تهران، چاپ اول.
- ۱۲) حسینی شاهرودی، سیدمرتضی (۱۳۷۸). ولایت امیرالمؤمنین، شیراز، جشنواره نهج البلاغه.
- ۱۳) حسینی زبیدی. (۱۴۱۴) ق، تاج العروس من جواهر القاموس، تصحیح علی هلالی و علی سیری، بیروت دارالفکر.
- ۱۴) دفتر مطالعات مدیریت اسلامی بسیج دانشجویی دانشگاه امام صادق (ع) (۱۳۸۵)، "سلسله جلسات مقدمات مدیریت اسلامی"، چاپ نشده.
- ۱۵) دیلمی، حسن ابن محمد. (۱۴۰۸) ق، اعلام الدین فی صفات المؤمنین، قم، موسسه آل‌البتیت (ع).
- ۱۶) رضائیان، علی. (۱۳۷۴). اصول مدیریت، انتشارات سمت، تهران، چاپ ششم.
- ۱۷) رضایان، علی. (۱۳۸۲). چرخه حیات دانش، پیام مدیریت، ش ۷ و ۸.

مدیریت دانش از منظر دین مبین اسلام با استفاده از روش تحلیل محتوا.../بخردی نسب

- ۱۸) سلطانی، غلامرضا. (۱۳۷۴)، کتاب تکامل در پرتو اخلاق، قم، حوزه عملیه، دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۱۹) علاقه بند، علی (۱۳۹۷)، کاربرد منابع اسلامی: مدیریت رفتار سازمانی پال هرسی و بلانچارد، ناشر شرکت چاپ و نشر بین الملل (وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی).
- ۲۰) علاقه بند، علی. (۱۳۷۵)، مقدمات مدیریت آموزشی، تهران، نشر روان.
- ۲۱) قلی جلی، بهروز. (۱۳۸۸)، مدیریت دانش، تهران، سمت، چاپ اول.
- ۲۲) کراچکی، محمدابن علی. (۱۴۱۰) ق، کنز الفوائد، تصحیح عبدالله نعمه، قم، دارالذخیر.
- ۲۳) گیلبرت، پروست، و همکاران. (۱۳۸۵)، مدیریت دانش، ترجمه علی حسینی خواه، تهران، یسپرون.
- ۲۴) لنکرانی، فاضل. (۱۳۷۹). آیین کشورداری از دیدگاه امام علی علیه السلام. دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، چاپ هفتم.
- ۲۵) محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۷ ش)، میزان الحکمه، جلد ۸، قم: دارالحدیث.
- ۲۶) محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۹ ش)، العلم و الحکمه فی الکتاب و السنه، قم: دارالحدیث.
- ۲۷) مصباح الشریعه (۱۴۰۰)، منسوب به امام صادق، بیروت.
- ۲۸) مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۹)، تفسیر نمونه جلد ۱ تا ۲۷، چاپ هیجدهم و بیستم و بیست و سوم و بیست و پنج، انتشارات دار الکتب اسلامیه.
- ۲۹) مهرعلیزاده، یدالله و عبدی محمد رضا. (۱۳۸۸)، نظام مدیریت دانش، اهواز، دانشگاه شهید چمران.
- ۳۰) الوانی، مهدی. (۱۳۷۳)، مدیریت عمومی، تهران، نشر نی، چاپ هفتم.
- ۳۱) هاشمیان، ناهید و منہاج، محمدباقر. (۱۳۸۶)، دانش چیست؟ مروری ادبیات، مقایسه تعاریف، ارائه تعریف جدید، رهیافت، ش ۴۰.
- ۳۲) Bergeron Bryan; ۲۰۰۳. Essetials of Knowledge Management;, Published by John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.
- ۳۳) Beckman, T "A methodology for knowledge management", international a ssoiation of science and technology for development, Ai and soft computing conference, bant, canada ۱۹۹۷.
- ۳۴) Sharrma Pankaj; ۲۰۰۴. Knowledge Management. New Delhi: A.P.H. Publishing corporation.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی ، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

۳۵) Woolf, H. websters new world dictionary of American language G. and C. newyork, Merriam, ۱۹۹۰.

۳۶) Wiig, k. m. knowledge management ; where did it come from. and where will it go?, expert systems with application ۱۳, pp. ۱-۱۴, ۱۹۹۷.

یادداشت‌ها :

-
- ۱ Follet
 - ۲ Donnelly and colleagues
 - ۳ Paul hersi and kent belancard
 - ۴ Wolf
 - ۵ Wiig
 - ۶ Bachman
 - ۷ Wiig
 - ۸ Byrkyn shaw & Sheehan
 - ۹ Biokuyutz & Williamz
 - ۱۰ Gillbert and others